

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(2. HAFTA)

PARÇASAL SES BİLGİSİ

Ses

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunun herhangi bir noktasında boğumlanması ile oluşan ve yayılarak kulakta, bir ünlü olarak veya bir ünlü ile birlikte algılanan titreşime **ses** denir (Korkmaz 2003: 183). Ses, dilin en küçük fakat en temel ögesidir. Ses, **işlenmiş ses** ve **ham ses** olarak iki alt başlığı ayrılır.

Sesbirim

Çağdaş dil incelemelerinde seslerin anlam ayırıcı olup olmaması önemlidir. Dilde anlam ayırıcı en küçük ögeye *sesbirim* (fonem) denir. Mesela al ile el sözcüklerinin anlamlarını birbirinden ayıran özellik, /a/ ve /e/ ünlülerinin her ikisi de açık, düz ünlüler oldukları için, önlük-artlıktır. Aynı şekil- de uç ve uç sözcükleri arasındaki anlam ayırıcı özellik, her iki ünlü de yuvarlak ve dar ol- duğu için yine önlük-artlıktır. Dil incelemelerinde, buradaki gibi tek bir özellik ile anlamca birbirinden ayrılan sözcüklere en küçük karşıt çift (minimal pairs) denir. Bu tanıma göre şu örnekler birer en küçük karşıt çifttir:

al - el - ol - öl - il

al - ar

bol - kol

gül - kül

Buna karşılık mesela *al* ve *kadın* sözcüklerindeki /a/ seslerinin söylenişi farklıdır. Birinci sözcükteki /a/ ikinci sözcüktekenden daha açıktır. Ancak bu söyleyiş farkı anlam ayırıcı bir özellik taşımaz. Bir sesin farklı söyleniş biçimlerine dil bilimde *alt sesbirim* (alofon) denir.

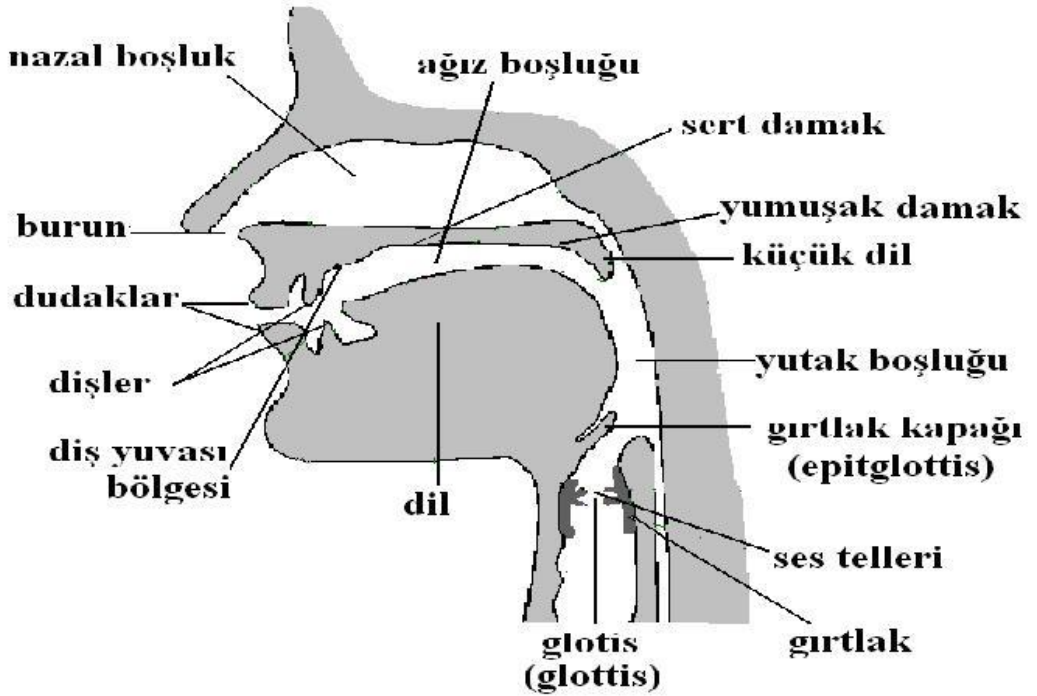
Bir dilin alfabesinde her harfin gösterdiği ses, sesbirim olmayabilir. Örneğin /ğ/ sesi Türkçede anlam ayırıcı bir öge, yani bir sesbirim olmadığı hâlde alfabede bir harfle karşılanır (Demir - Yılmaz 2011: 12)

Seslerin Oluşması

Ses için gerekli hava, solunum organları (*ağız, burun, yutak, gırtlak, soluk borusu ve akciğer; solunuma yardımcı organlar diyafram ve kaburgalar*) tarafından sağlanır. Sağlanan hava, konuşma sırasında soluk borusu yoluyla gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz, burun boşluğundan geçirilirken, her sesin özelliğine göre değişik kalıplarla konuşma seslerine dönüştürülür.

Ses yolu, akciğerlerden gelen havanın, her sesin özelliğine göre değişik işlemlerle dil seslerine dönüştürülmesi sırasında nefes borusu vasıtasıyla geçtiği yola verilen addır. Ses yolu, **gırtlak, boğaz, ağız kanalı, geniz ve burun boşluğu**ndan oluşmaktadır.

Ses organları ise konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan organlar olup **akciğerler, diyafram, gırtlak, gırtlak kapağı, ses telleri, küçük dil, boğaz, ağız kanalı (ağız boşluğu), geniz, dil, dişler, dudaklar ve damaktan** ibarettir.

Şekil 1 : Aslı Yılmaz Davutoğlu 2010: 113.

Konuşmayı sağlayan hareketlerin tümüne; ciğerlerden gelen havanın, ses yoluyla belirli bölgelerinde açılma, kapanma, daralma, hışırdama vb. hareketlerle sese dönüştürülmesi olayına **boğumlanma** denir.

Ağız boşluğunda seslerin oluştuğu çeşitli noktalara; bir ünsüzün çıkışı sırasında ses yolunun daralan veya kapanan noktasına **boğumlanma noktası** adı verilir.

Seslerin Çeşitleri

Sesler boğumlanma tarzlarına göre **ünlü (vokal)** ve **ünsüz (konsonant)** olmak üzere ikiye ayrılır.

Ünlüler

Akciğerlerden gelen havanın ağız kanalında herhangi bir engele uğramayarak sadece ses yolundaki daralma veya genişleme ile çeşitlenen, dil ve dudakların oluşturduğu sese **ünlü** denir. Ölçünlü Türkçede alfabede gösterilen sekiz ünlü vardır:

/a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Türkçedeki ünlüler özellikleri bakımından gruplandırılır:

Dilin Durumuna Göre

Art Ünlüler: Dilin, ağız boşluğunun arka bölümünde tümseklenmesi ile boğumlanan ünlülere **art ünlü** denir: /a/, /ı/, /o/, /u/ ünlüleri. Art ünlüler, ağız boşluğunun art bölümünde, dilin geriye çekilmiş durumunda oluşur.

Ön Ünlüler

Dilin ileriye sürülmüş durumunda ve ağız boşluğunun ön tarafında boğumlanan ünlülere **ön ünlü** denir: /e/, /i/, /ö/, /ü/ ünlüleri. Ön ünlüler, ağız boşluğunun ön tarafında, dilin ileriye sürülmüş durumunda oluşur.

Dudakların Durumuna Göre

Söyleyiş sırasında dudakların durumuna göre ünlüler **düz** ve **yuvarlak ünlüler** olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Düz ünlülerin çıkarılışında dudaklarda gerilme ve yayvanlaşma;

yuvarlak ünlüler çıkarılırken ise bir yuvarlaklaşma olmaktadır.

Düz Ünlüler

Dudakların düz ve yayvan duruma getirilmesi ile boğumlanan ünlülere **düz ünlü** denir: /a/, /ı/, /e/, /i/. Düz ünlüler, dudakların gerilip düz ve yayvan bir şekil almasıyla oluşur.

Yuvarlak Ünlüler

Dudaklarda belli bir yuvarlaklaşmayla boğumlanan ünlülere **yuvarlak ünlü** denir: /o/, /ö/, /u/, /ü/. Yuvarlak ünlüler, dudakların yuvarlak bir şekil almasıyla oluşur.

Ağzın Açıklık Derecesine Göre

Ağız boşluğunun açıklığı, ağzın biçimi ünlünün niteliğini belirten kıstaslardan bir diğeridir. Bu bakımdan ünlüler **geniş** ve **dar** ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır:

Geniş Ünlüler

Ağız boşluğunun ve çene açısının herhangi bir daralmaya uğramadan, açık durumunda iken boğumlanan ünlülere **geniş ünlü** denir: /a/, /e/, /o/, /ö/. Geniş ünlüler, alt çenenin fazla açılmasıyla, ağız boşluğunun/ses yolunun genişlemesiyle oluşur.

Dar Ünlüler

Alt çenenin az açılması ve ses yolunun daralması ile boğumlanan ünlülere **dar ünlü** denir: /ı/, /i/, /u/, /ü/. Dar ünlülere **kapalı ünlüler** de denir. Dar ünlüler, alt çenenin az açılmasıyla, ağız boşluğu darken, yani ses yolunun darlaşmasıyla oluşur.

Ünlü Tablosu

ÜNLÜLER	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Art	a	ı	o	u
Ön	e	i	ö	ü

/a/: art, geniş, düz ünlü

/ı/: art, dar, düz ünlü

/o/: art, geniş, yuvarlak ünlü

/u/: art, dar, yuvarlak ünlü

/e/: ön, geniş, düz ünlü

/i/: ön, dar, düz ünlü

/ö/: ön, geniş, yuvarlak ünlü

/ü/: ön, dar, yuvarlak ünlü